

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Bednatics Gábor *Térkonfigurációk a modern magyar lírában* című akadémiai doktori értekezése színvonalas, a térrel kapcsolatos poétikai gyakorlat és az ilyen lírai-próza folyamatokat megértő poétikai és kultúrtudományi elmélet egységében megírt monográfia.

A dolgozat jelentős, témába vágó előkutatásra és publikációkra épül. Bednatics Gábor évek óta kutatja a tér problémáját, a modern líra poétikaikérdéseit (több korábbi tanulmányát is felvette a jelen dolgozatba). Fontos szellemi háttere az a karakteres, nemzetközi szinten is jelentős elméleti pozíciót kialakító irodalomtudományi kutatócsoport, mely az elmúlt, most már vagy három évtizedben Kulcsár Szabó Ernő körül formálódott meg.

Bár a Bevezető és az Összegzés is vázolja, mégsem igazán könnyű követni, felismerni a dolgozat szerkezetét. Az egyes fejezetek amolyan spotlight-szerű megközelítéseit kínálják a tér sokféle, dominánsan kultúraelméleti-fenomenológiai rész-aspektusainak és ezen aspektusokkal értelmezhető irodalmi műveknek, szerzőknek. A dolgozat egy Bevezetés című fejezettel indít, ezt követi „A terek és helyek a modern költészetben” című, majd a „Táj(kon)figurációk” című rész következik, aztán a „Tér, struktúra figuráció”, majd „A helyhez kötött idő” és ezután a talányos „A metafizika felfüggesztése” és végül zár a dolgozat „A széttöredezett tér a kulturális mezőben” egységgel. A metaforikus-metonimikus poétikussággal megadott címek mögött persze meglehetősen részletes elméleti és értelmezési konstrukciók, koncepciók rejlenek és az egyes nagyobb fejezeteken belül részfejezetek jelölődnek meg. A dolgozatot az olvasó megértési feladatát nagyban elősegítő és egyben a dolgozat koncepcionális struktúráját rekonstruáló rövid „Összegzés” zárja.

Az egyes fejezeteken belül egyrészt jelentős tér elméleti problémák felvetése, tárgyalása történik, másrészt egy olyan poétika elméleti és interpretációs munka alakul, mely tényleges szövegek close reading szintű olvasását is elvégzi. A térelméleti elgondolások és a poétikai stratégiák kibontásai egymásra vetülnek, de mindkettő bizonyos értelemben fragmentált, részterület spotlight-szerű kiemelése egy-egy problémának. Az elmélet terén és a lírai stratégiák elővezetése során is jó lett volna kibontani a háttérben kétségtelenül felsejlő összefüggéseket. Nyilván a megcélzott téma objektív és tematikusan is igen bőséges terepén lehetetlen elvárás egy koherens poétikai térelmélet megfogalmazása, és ugyanígy nem várható el egy teljesen átfogó modern magyar költészeti tér koncepció bemutatása elemzése sem. A dolgozat olvasója azonban úgy az elméleti mint a poétikai interpretációs területen úgy érzi, hogy a témáról kitűnő, de különálló dolgozatokat olvas.

Opponensi véleményemben nemcsak a dolgozat által követett sorrendet, logikát próbálom végig követni, hanem olvasni szeretném annak saját szakmai érdeklődésemhez is sok szállal kapcsolódó koncepcionális konstrukcióit is. Egyrészt azt a kérdést tenném fel, hogy mi az a tételmelet, amit a munka követ. Másrészt pedig ugyanígy azt szeretném végig gondolni, hogy a dolgozat mennyire fedi le, milyen tér-poétikai stratégiákat mutat meg a modern magyar költészetben. A doktori dolgozat mindkét területen jelentős eredményeket ért el, de bizonyos elméletileg és költészetileg is érdekes témák, szerzők és művek hiányoznak a dolgozat látóteréből.

Az elméleti pozíció

A dolgozat bevezetése az elméleti pozíció háttérének, mintegy a poétikai vizsgálat előzményeinek a megfogalmazását kísérli meg. Bár azt állítja az „Összegzés”, hogy „elsődlegesen a szociológia, mint új tudományág szempontjait” vette elő, az elméleti spektrum ennél szerencsére jelentősebb, alapvetően fenomenológiai/filozófiai, és sokféle irányú kultúraelméleti területekre terjed ki.

Az elméleti háttér, szándék kulcsfogalma a dolgozat első fejezetében címmé emelt, első mondatában körülírt „térbeli fordulat” melynek keretében „Az 1960-as években számos olyan figyelemfelkeltő megközelítés látott napvilágot, mely különböző oldalról, több hullámban, mégis utólag nézve konvergensen hatotta át a humán tudományok szakterületeit” (6.). Ha volt ilyen, van ilyen fordulat az nyilván jelentősen megemeli a tér-kutatás fontosságát. A dolgozat szerzője azonban óvatosan szkeptikus, talán volt, van ilyen fordulat, de lehet, hogy nem igazán volt ilyen, lehet, hogy csak tér-problémában érdekelt kutatók találtak egy metaforikus megnevezést saját érdeklődésük hangsúlyozására. Nagyon valószínű és a dolgozat is efelől gondolkodik, hogy valóban volt egy téri fordulat, irány az elméletben, de ennek azért közel sem volt olyan jelentősége mint más elméleti alakulásoknak, illetve igazából csak valamiféle jellemző alrendszere lehetett a modern irodalom- és kultúra-elmélet folyamatainak. Elég nyilvánvaló, hogy Kant *Tiszta ész kritikája* óta nehéz a humán világról úgy gondolkodni, hogy a tér ne kerülne szóba. Ráadásul a XX. század negyvenes éveitől kezdve, sőt talán még ennél is korábban, a formalizmus felbukkanásától fogva a tér, mint absztrakt strukturális viszonyok leképeződése, nem kis mértékben az idő, a történetiség kárára, meghatározó szerepet kapott.

A dolgozat tér-elméleti spektruma jelentős tágasságú, elsősorban filozófiai, művelődéseméleti irányú, első szinten a szociológus Bourdieu, a marxista filozófus Lefebvre, a szocialpszichológus Erving Goffman említődik, de a bevezetésben (és egy későbbi fejezetben)

még a posztmodern társadalmi geográfia (Edward Soja) és az irodalomelmélet (Hans Ulrich Gumbrecht) is szerepet kap. Az egyes fejezetekben aztán jelentős elméleti háttér épül be. Kicsit hiányoltam ebből a háttérből a klasszikus irodalomtudományi tér-elgondolások emlegetését. Lehet persze, hogy mára már igazán jelentőségét veszítette, de ilyen tér-elméleti emlékem az, hogy 1977-78-ban ismert irodalmárok, például Frank Kermode részvételével hosszan tartó ádáz vita folyt a *Critical Inquiry*-ben Joseph Frank korábban megjelent térelméletéről. Később Frank az egész vitasorozatot, saját tanulmányait és válaszait meg is jelentette *The Idea of Spatial Form* című könyvében. A vita, és nyilván voltak még más megszólalások is, jelzi, hogy – ebben az esetben az amerikai formalizmus keretén belül – valóban fontos fogalommá, problémává vált a tér elmélete.

Az elméleti háttér kapcsán lényeges, hogy a doktori dolgozatban a centrális térelméleti pozíció egy valóban nagyhatású rövid tanulmányra épül, ez Michel Foucault 1967-es, de csak 1984-ben megjelenő „Eltérő terek” című előadása. E szöveg kétségtelenül fontos szerepet játszott a századfordulónk modern/posztmodern térelméleti gondolkodásában. Jelentősége az volt és a dolgozat ezt az aspektust, irányt hasznosítja is, hogy felhívta a figyelmet a hagyományos leíró tér koncepció mögött meghúzódó különös, olykor építő, máskor megbontó téri mozgásformákra. Kulcsfogalma, jelzi a dolgozat, a heterotópia, a tér dekonstruktív ellentmondásossága, az, amikor a kézenfekvő, mindennapit is vezérlő, átlátható téri viszonyok mögött megbontó, mégis funkcionális eltérések sejtődnek meg. Foucault nyomán jelzi a dolgozat, hogy a tér heterotópiájának fontos kelleke a térbeli mozgás, azaz az idő sokféle közegben artikulálódó heterogenizáló, megmásító hatása. A dolgozat saját tér-pozícióját úgy definiálja, hogy benne két szélsőség, „a tér objektív használata helyett és az ezt végletesen tagadó meghatároz(hat)atlan felfogásokkal szemben azt a plauzibilis, a viszonyokkal és széttartó, ámde felfejthető szálakból összeálló mintázatokkal leírható világot kell szem előtt tartanunk, amely a mozgás, az áthelyezés és elmozdulás alakzataival írható le” (9).

Lehetséges azonban, hogy a Foucault pozíció, üzenet a dolgozatban hasznosított formánál is kiterjeszhetőbb lenne. A dolgozat maga is idéz *A szavak és a dolgok* szövegéből, de szerintem a dolgozat témája szempontjából kibővíthető lenne az „Eltérő terek” koncepciója egy másik, hasonlóan nagyszerű Foucault írás, „A kívülség gondolata” segítségével. Foucault szerint a kívülség „megtorpan minden pozitívitás küszöbén, korántsem azért, hogy megalapozza vagy igazolja, hanem hogy meglelje a teret, amelyben kibomlik, a helyül szolgáló űrt, a távolságot, amelyben kialakul, s amelyben, amint rátekintünk, elmosódnak a közvetlen bizonyosságok” (Nyelv a végtelenhez, 101). Foucault e tanulmányban egy a jelen dolgozatban is többször közelített kérdést, a vágy tárgyiasulását, tériesülését gondolja végig. És

Foucault határozottan épít tanulmányában egy olyan szerzőre, könyvre, amely furcsa mód még említés szinten is hiányzik a doktori dolgozathoz, Maurice Blanchot „Az irodalmi tér” című munkájára gondolok.

A dolgozat későbbi fejezetei elején az elméleti koncepció olykor jelentősen tovább bővül, részletezöbben mint a bevezető felvezetései. A *Táj(kon)figurációk* fejezet elején például arról van szó, hogy a „képzelőerő működése kipótolja az események mimetikus hiányosságait” (74), a tér látszólagos leíró referenciális természetébe közvetlenül megragadható képiség lép be, amely lecseréli a „geometrián alapuló látás és térelméletek paradigmáját”(76) és a nyelvi artikuláció mediális feltételei képszövegként jelenítenek meg. A látás, a strukturált képiség valóban lényeges és jól hasznosított elméleti és értelmezési probléma. Talán még fontosabb „A nagyváros széttartó perspektívái” fejezet elején szereplő posztmodern geográfia és városelmélet bevezetése. A dolgozat Edward Soja nagyhatású és népszerű könyveire épít, az „érezkelt, elgondolt és megélt” (52.) hármására, a „thirdspace” gondolatára. A posztmodern geográfusok (még hozzátenném Jonathan Raban *Soft City*-jét, Michel de Certeau-t, a város-teremtő gyalogló emberről, meg néhány pszichoanalitikus város-koncepciót). Ezek kellően poétikus irányúak, poétikaelméleti pozícióból végig gondolva a nagyvárosi költészet értelmezéséhez adnak nekünk kitűnő alapot.

A tér poétikája

A doktori dolgozat első negyedét elfoglaló elméleti áttekintés után az értekezés további háromnegyede már versek, irodalmi művek és szerzői pozíciók interpretációjához köti a térpoétikai értelmezést. A megközelítés sajátosságait, újszerűségét a dolgozat szerzője foglalja össze: „az általam kezdeményezett megközelítés és a korábbi elgondolások közötti különbség abban áll, hogy a tér fogalmán keresztül olyan összefüggő kultúrtörténeti hálózat változásait ragadhatjuk meg, amely épp olyan hiányosságok kiküszöbölésére teremt lehetőséget, amelyek lezárják vagy túlságosan transzparensnek tételezik a tér szerepét az irodalomban. A térpoétika kérdései ugyanis amellet, hogy új tudományos irányt határoznak meg, a korábbi kérdezésmódokat is képesek átírni: a tér nem azonosítható az pusztán üres hellyel, és semmilyen korábbi filozófiai vagy tudományos irányzat alapfogalmával sem. Olyan új nézőpont kapcsolódik hozzá, mely nem az előtér–háttér metafizikai vagy a természet–kultúra ismeretelméleti kétosztatóságán alapul, inkább az anyagszerű és a szellemi dimenziók közötti közvetítés lehetőségét emeli ki, ahol a szubsztancialitás kérdéseinek helyébe az átjárhatóság feltételei léptek. A nem újszerű téma így mégiscsak újszerű kérdésfelvetésbe torkollik” (33). Az

értelmezés jelentősége, hozadéka abban áll, hogy a tér a közvetlenül, a könnyen adódó leíró konstrukciója mögé tekint és felmutatja, hogy a modern, sőt késő-modern költészetben a tér szerepeltetése magának a poétikai világnak a megalkotásában játszik szerepet. Innen nézve a tér nemcsak referencia, hanem a létrehozatal kérdése is, a dolgozat lényeges pozíciója az, hogy nem vagy nemcsak a vers nézi a teret, hanem a tér is teremti a verset.

A modern költészet térpoétikai pozíciójának „monografikus” feldolgozását az értekezés „nem a minden egyes esetet és kérdést elővevő teljesség” felől kísérli a dolgozat meg, hanem a századelőtől majdnem napjainkig tartó időszak „fontosabb mozzanatait a határtapasztalatok feltárta új összefüggések” felől közelítette meg. Az első és talán legfontosabb, leginkább karakteres modern térformálási modalitás a város élménye. A kibontás találóan korai filmes példákból (Fritz Lang *Metropolisza*) és a kapcsolódó expresszionista város-élmény jellemzőiből indít, ehhez kapcsolt Thomas Stearns Eliot az *Átokföldje* „Valószínűtlen városán”, Londonon és a házban/városban tébláboló *Prufrock*hoz jut – érdekes lett volna ehhez Eliot legjellemzőbben város versét a *Preludes*-öt is bevenni ide.

A fejezet centrumában azonban Babits került, elsősorban *A világosság udvara* kiváló interpretációján keresztül. Nem véletlen, hogy Babits a dolgozat talán leggyakrabban említett költője, elsősorban e korai időszakában különös, később elfeledett tárgyiasság poétika mentén gondolkodik, versben, esszében egyaránt. *A világosság udvara* térelméleti szempontból, de különös poétikája miatt is kulcsvers. A doktori dolgozat interpretációja szerint „líratörténeti elmozdulásként is értett városfelfogást érintő váltás hangsúlyozása a modern nagyváros adta észlelési képességek átalakulását is magával hozza. A látvány és az azt lehetővé tévő fény, illetve annak hiánya a városi tájhoz nem rendel példázatos mozzanatokot, ugyanakkor az érzékek felől fenntartja és kiszolgálja a humán távlat értékelő rendszerét.” (69) Nekem – most újra – Eliot *Preludes* című város-verse jut Babits fura költeményéről eszembe. A vers nem szimbolikus, nem metaforikus, hanem alapvetően a metonímia poétikai stratégiájára épül, egy bérház és annak zárt udvara meg persze annak lakói, eseményei is a város metonímiájaként épülnek fel. Az ilyen városképek a modern magyar költészetben az 1932-33-as időben leginkább József Attilánál bukkannak poétika-teremtő erővel fel. A *Külvárosi éj* kezdő képe, a konyha versteremtő tér-konstrukciója például ugyanígy metonimikus logikával épít fel városi világot.

Valahol itt van az a pont, ahol a doktori dolgozat poétikai-tematikus spektrumának hiányát, tovább írási kényszerét érzem. Miért maradt ki a huszadik század legnagyobb magyar tér-költőjének, József Attilának az említése? Néhányszor, mellékesen felvillan a név, de a magyar költészeti tér-koncepció kidolgozásához nagyon szükség lenne, lett volna egy alapos értelmező

fejezetre. Nemcsak a *Téli éjszaka* (ennek utolsó szakasza megjelenik a dolgozatban) vagy a *Külvárosi éj* típusú városversek témába vágó jelentőségére gondolok itt, hanem arra is, hogy József Attila fontos tér-poétikai elgondolásokkal, tanulmányokkal is fellépett. Babitsról szóló 1930-as akkor botrányos, de különben zseniális kritikájában például a vers poétikai konstrukcióját is egyfajta térszerűségben definiálja: a költő, azaz „a formaművész – mondja – kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már föntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemléltünk. Fönn az ormon azután egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyivü éghajlat alatt. Csak maga az ösvény tűnt el a növényzet között.” Ha poétikusan is, de mintha ez a szöveg abszolút találóan elmondaná azt a koncepciót amit a dolgozat a tér-poétikáról kidolgozni akar, arról szól, hogy miként teremti az adekvátan („formaművészien”) érzékelt, látott tér és térkép a verset.

A következő fejezet és téri terep a táj, a tájköltészet. Itt is előkerül a korai Babits verse (a *Messze...Messze...* című verssel), majd egy részfejezet következik Gárdonyi meglehetősen vagy teljesen gyenge költeményeivel. Szerencsére ellensúlyozza Gárdonyit Juhász Gyula *Magyar táj, magyar ecsettel* című versének téri interpretációja. József Attila fixációm viszont újra azt súgja, hogy mennyivel tanulságosabb lett volna itt a *Falu* interpretatív behozása. Igen érdekes viszont a fejezet harmadik *Topográfia, architektúra és geológia. Térey és a föld* című egysége. Térey *A valóságos Varsó* kötete, bár jóval későbbi mint az általában tárgyalt modern költészeti példák, kétségtelenül egyfajta csúcsteljesítménye a város-költészetnek. Nem feltétlenül jogos opponensi asszociáció, de talán ebbe a fejezetbe, párnak, párhuzamnak kapcsolható lenne Borbély Szilárd *Berlin – Hamlet* című kötete. Borbély e kötetben megjelenő városi világa utal egy olyan szerzőre, a városelmélet és várospoétika nagyszerű alakjára, aki némiképp hiányzik a doktori dolgozatból. Walter Benjaminre gondolok. Borbély berlini tájképeibe Benjamin *Berlini gyermekkor a századforduló táján* című esszéket építi be, de az egész térkonceptió irányából abszolút érdekes lett volna az *Egyirányú utca*, sőt a *Passzázsok* kései befejezetlen térelmélete és térképe.

A *Tér struktúra, figuráció* fejezet hozza be a test problémáját, egy igazából manapság végtelen terjedelmű kérdést, egy olyan tárgyi jelenséget és működést, mely a tér

heterogenitásának, annak a bizonyos heterotópiának meghatározó komponense. A megközelítés fenomenológiai jellegű (Merleau-Ponty említődik) de kitűnő interpretációját kapjuk Pygmalion és a női test/szobor viszonyának (ez az értelmezés lehet, hogy kiegészíthető lenne Paul de Man *Az olvasás allegóriái* kötetében szereplő *Én (Pygmalion)* fejezetének tanulságaival). Viszont igen érdekes a témához, a testhez és a Pygmalion kapcsolt magyar versek értelmezése, Kosztolányi *Arany-alapra arannyal* és újra Babits, a *Hegeso sírja* szerepel itt. Pygmalion, illetve inkább Galatea „egyszerre csábító s (tán épp ezért) veszélyes. A térből lép elő, s annak meghatározásához járul hozzá. A test ábrázolása korántsem oly magától értetődő, hogy csak realiztikusként tarthatnánk számon: maga a test lesz a tárgy, melyet nem lehetséges kiiktatni vagy megkerülni. A műalkotás teremtő folyamatában képzőművészet és irodalom nem szemben áll egymással, hanem egymás határait felmutatva, éppen a test puszta megjelenítésének kudarcait, a művészi teremtés paradoxonait viszik színre” (119). A tér és test későmodern formációjának jelentős megfogalmazója Szabó Lőrinc, a következő részfejezet, a dolgozat egyik legjobb része tárgy. Szabó Lőrinc test-koncepciója azonban jelentősen más mint Pygmalioné volt, a test igazából gépezet, centrumában az a kérdés áll, hogy „miképpen strukturálódik a természeti viszonyok között a testi létmód” (126.). A dolgozat következő lépése már időben későbbi poétikákhoz vezet, a *Köztes tér és hallgatás* fejezet a tér hiátusaira, réseire koncentrál és így Nemes Nagy Ágnes és Tandori Dezső lesz ennek hőse. Tandori *Koan III.* című verse a némaság értelmét akarja megfejteti, mert a „hang helyett adódó némaság negatív az elnémulás, privatív a megnémulás tekintetében mutatja fel a beszéd nélküli jelentéslétesítés sajátos médiumát” (131). Nemes Nagy Ágnes kapcsán a dolgozat jelzi, hogy „a poétikai folytonosság hangsúlyozása helyett a törés, vagyis a kihagyás mint ismételten sajátos negáció kerül nála előtérbe”. A dolgozatban választott Nemes Nagy szövegek mellett lehet, hogy érdemes lett volna a költő legjelentősebb tér-versét a *Között*-et egy részletesebb tér-elméleti interpretációval szerepeltetni.

A következő fejezetek tárgyalják a „helyhez kötött idő” gondolatán keresztül az emlékhelyek, a pontos évszám kapcsolatok téri realitását Ady és Arany kapcsán, és a belső enterőröket *A különnc* című regény, illetve Babits *Szagokról, illatokról* című esszéje értelmezésével.

A metafizika felfüggesztése fejezetcím Plinszky és Weöres olyan poétikai eljárásaira utal, ahol a tér feloldódik valami transzcendentális referenciában, vagy egy belső szubjektív képzetben, hol pedig vagy vallási fantáziában. A tér ezekben az esetekben strukturált realitás helyett, ha nem is metafizikai, hanem inkább fantázia-természetűvé válik. Mesteri *A hálózat és a tárgy. A vasút példázatai* fejezet *Esti Kornél* interpretációja. Mondanom se kell, hogy mennyit

erősített volna a témán József Attila bekapcsolása, a *Tehervonatok tolatnak* és az *Eszmélet* utolsó szakasza kapcsán.

Összegzésként úgy látom, hogy Bednatics Gábor dolgozata színvonalas, a magyar és talán a nemzetközi tudományosság szempontjából is 0fontos, karakteres munka. Nem feltétlenül a klasszikus értelemben vett monografikus feldolgozása a modern vagy modern magyar költészet térképésének, illetve a tér költészet-képzésének, de sajátos, részterületekre irányuló figyelmével mégis megmutat valami eddig nem ismert poétikai, aisztetikus képződési módot. A használt elméletek spektruma rendkívül sokrétű és megalapozó erejű, a poétikai áttekintés, értelmezés pedig kifejezetten meggyőző.

A doktori mű nyilvános vitára bocsátását javaslom és támogatom.

2023. november 27.

Bókay Antal